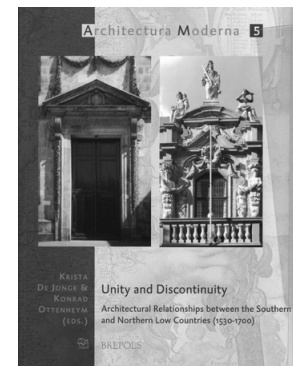

Boekbespreking
Herman van Bergeijk

K. de Jonge, K. Ottenheim (eds.)
Unity and Discontinuity. Architectural Relationships between the Southern and Northern Low Countries, 1530-1700

Architectura Moderna 5, Turnhout (Brepols Publishers) 2007

Harmonie of spanning. De moeilijke relatie tussen de architectuur in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden gedurende de periode 1530-1700

Met zijn traktaat over *Het burgerlijke leven* uit 1590 codificeert de Leidse theoreticus, uitvinder en wetenschapper Simon Stevin, die een belangrijke raadgever van prins Maurits zal worden, de plichten en vrijheden van de nieuwe burger zoals die in de Verenigde Republiek der Nederlanden was ontstaan. Het is een pleidooi voor politieke en religieuze tolerantie, ingegeven door zijn denkbeelden over de Opstand van de jonge republiek. Stevin beroept zich op de exacte wetenschap en zweert de klassieke retorica af. Nuchtere regels worden geformuleerd en de factor gehoorzaamheid wordt gethematiseerd. Als we Stevin vergelijken met de geleerde Justus Lipsius, die later van de Universiteit van Leiden naar die van Leuven zal gaan, kan worden gezegd dat voor Lipsius het historische precedent een zeer belangrijk argument was in zijn betoog, terwijl het volgens Stevin zinloos is om in het verleden te zoeken naar een legitimatie voor het heden. Niet de geschiedenis maar het gezonde verstand wordt tot maatstaf van het handelen van de burger verheven. De wetten moeten een logisch verband hebben. Het is daarom niet vreemd dat Stevin in de bouwkunst, waarmee hij zich ook intensief bemoeide, het heersende systeem van de zuilenorden verwerpt. Net zoals hij zich afkeert van de wijze waarop in het keizerrijk de plaats van de burger in het maatschappelijke leven alleen door stand en traditie wordt bepaald. Hij wil een staat die op moderne grondvesten staat en die zich niet hoeft te beroepen op ouderwetse en in zijn ogen achterhaalde tradities. Met zijn bewust in het Nederlands geschreven traktaat neemt Stevin afstand van de wijze waarop bijvoorbeeld de Zuidelijke Nederlanden, zijn oude vaderland, nog gebukt gaan onder het juk van het Spaanse gezag. Hij schept een codex die de Nederlandse identiteit moet schragen zoals die zich langzaam zal uitkristalliseren

tijdens de Tachtigjarige Oorlog. De kloof tussen Noord en Zuid wordt groter ondanks de veelvuldige contacten en uitwisselingen en de stroom van immigranten naar het Noorden toe. Een scherpe wig wordt gedreven in datgene wat misschien tot een bepaald moment als een eenheid kan worden beschouwd. Daarmee wordt de vraag naar verschillen luider en duidelijker. Het is een kwestie van zich afzetten. Het anders-zijn wordt benadrukt, maar niet zo sterk dat de kloof te groot wordt. Maar bovenal wordt de Opstand van de Nederlanden gelegitimeerd.

In het in de Engelse taal gepubliceerde boek *Unity and Discontinuity. Architectural Relationships between the Southern and Northern Low Countries (1530-1700)*, dat grotendeels door de samenstellers Krista de Jonge en Konrad Ottenheim is geschreven, komt vanzelfsprekend ook de in 1548 in Brugge geboren Stevin voor. Zij stellen dat 'Stevin's sense for the practical application of the knowledge as well as his talent for solving complex, logistic problems made him a useful adviser' voor de jonge prins Maurits. Terwijl zijn militaire en bouwkunstige geschriften kort aan de orde komen, wordt over het politieke traktaat van Stevin gezwegen. De politieke context is voor de redacteurs van dit boek minder van betekenis. Zonder de politieke, religieuze en militaire achtergrond uit het oog te verliezen richten zij zich op de bouwkunst en de ontwikkeling daarvan. Zij keren zich tegen de heersende en volgens hen versleten clichés over de architectuur in de Lage Landen en zijn van mening dat de architectonische relaties tussen de beide delen na de politieke afscheiding nooit zijn onderzocht. Hun conclusie, die al in de inleiding wordt gegeven, is: 'Seventeenth-century architecture in both parts of the Low Countries should not be seen as two opposing styles, but as two species of a common architectural system with a more "magnificent" use for the Church and court in the South, and a more "modest" use for burghers and civic authorities in Holland' (p. 13). Volgens hen is er niet zozeer sprake van een stilis-

tisch als wel van een retorisch onderscheid.

Tot op zekere hoogte hebben De Jonge en Ottenheim gelijk. Ook na de afsplitsing bleven er vele uitwisselingen plaatsvinden tussen het rebelse Noorden en het katholieke Zuiden, hoewel dat toch sterker vanuit het Zuiden naar het Noorden gebeurde dan omgekeerd, alleen al door de vele vluchtelingen. Zonder die vluchtelingen zou de Nederlandse cultuur er geheel anders hebben uitgezien. Zij brachten een ander soort kennis naar het Noorden, een kennis van een ander soort theorie, andere materialen en een andere bouwpraktijk. De Noordelijke Nederlanden hadden daar baat bij. Om representatieve gebouwen neer te zetten moesten representatieve materialen en ornamenten worden gebruikt. Het zoeken naar nieuwe ornamenten leidde tot een groot aantal ornamentboeken, waarin grilligheid overheerste. Dit was niet alleen het geval in de Noordelijke Nederlanden, maar ook in Duitsland en Engeland. De excessief decoratieve boekwerken van John Shute of Wendel Dietterlin en zelfs van Hans Vredeman de Vries zouden zonder die zoektocht niet denkbaar zijn geweest. De traditionele orden werden door hen verbasterd en in geheel andere vormen gegoten. Hun ornamentboeken hebben weinig tekst. De auteurs kenden de bestaande architectuurliteratuur, maar sloegen een andere weg in. Desondanks genoten hun boeken een behoorlijke populariteit en, zoals Thomas DaCosta Kaufmann, die overigens voor dit boek een epiloog heeft geschreven, in zijn studie over de Noord-Europese hoven, kloosters en steden al aangaf, verspreidde deze eigenzinnige cultuur zich door de exodus van kapitaal en kunstenaars rap over grote delen van Noord-Europa.¹ De jonge Republiek was bovendien van nature niet erg rijk aan natuurlijke bouwstenen, het materiaal dat over het algemeen als van de hoogste orde werd beschouwd. Het is daarom niet vreemd dat het werkgebied van een aannemersfamilie als de Van Neurenbergs, zoals de bijdrage² van Gabri van Tussenbroek illustreert, zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlan-

den behelsde. Aanvankelijk werd het ruwe materiaal nog in de buurt van de steengroeve bewerkt, later werd deze opgave door de lokale handel in het Noorden overgenomen. Er bestaat dus ongetwijfeld een continuïteit tussen de verschillende culturen, maar ook een strategisch en ideologisch onderscheid. Hout en baksteen hadden in het Noorden een andere waarde.

Over problemen van continuïteit en discontinuïteit wordt in historische kringen sinds vele jaren druk gedebatteerd. Ernst Gombrich kon in 1969 nog beweren dat 'the study of culture is largely the study of continuities', maar men kan zich afvragen of dat thans nog het geval is.³ De vraag naar identiteit die in Europa in vele landen steeds sterker werd, riep om onderscheid, om discriminerende factoren. Of dit onderscheid tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in de door De Jonge en Ottenheim behandelde periode alleen van retorische aard was, kan worden betwist. Dat beide landen zich graag tegen elkaar afzetten en steeds veel waarde hechtten aan zowel verschillen als overeenkomsten is een historisch gegeven. Zelfs de geschiedschrijving kon zich, zoals Jo Tollebeek heeft aangegeven, hier niet aan onttrekken.⁴ Zo beschreef de later verhuisde F.A.J. Vermeulen in zijn handboek *Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst* in 1928 vrijwel uitsluitend de Noord-Nederlandse ontwikkelingen, waarop de historicus Pieter Geyl in 1930 repliceerde en aangaf dat het kunsthistorisch inzicht te veel werd bepaald door de toenmalige staatsgrenzen, die vervolgens als cultuurgrenzen werden gezien. Geyl beschouwde Nederland als een deel van een grotere Nederlandstalige eenheid.⁵ We kunnen ons afvragen of de makers van dit boek, waaraan zij meer dan tien jaar hebben gewerkt en waarin heel wat deelstudies zijn verwerkt, ook een standpunt hebben ingenomen dat door een grotere agenda of een ruimer programma is bepaald. Van veel recent bronnenonderzoek is dankbaar gebruikgemaakt. Maar wat is de grotere gedachte die achter deze publicatie schuil-

gaat? Nederland en België moeten in deze woelige tijden van Europese eenheid meer in een Europees kader worden ingebed, waardoor de verschillen echter minder geprononceerd uit de verf komen. De auteurs maken zich in elk geval niet schuldig aan grote narratieve vrijheden zoals Simon Schama zich die permitteert in zijn dikke boek over Rembrandt en Rubens.⁶ Integendeel, de auteurs blijven dicht in de buurt van de feiten en gunnen zich weinig gelegenheid tot het opperen van hypothesen, behalve die dat er toch sprake was van zowel continuïteit als discontinuïteit en er te veel aandacht zou zijn geweest voor het laatste. De naam van de serie waarin het boek van De Jonge en Ottenheim is gepubliceerd, 'Architectura Moderna', is een verwijzing naar dat eerste boek dat de zelfverzekerdheid van de Nederlandse architectuur tot uitdrukking bracht. Of Salomon de Bray, auteur van dat werk, tevens afstand wilde scheppen tot de antieke architectuur zoals die in vele Italiaanse architectuurboeken was beschreven, blijft de vraag. Volgens Ottenheim niet, maar hij zegt wel dat 'whereas De Bray preaches the true and eternal validity of the classical principles, the engravings receive praise for the novelty of the ornament and the designers' ingenuity'. De inherente contradictie wordt niet nader uitgewerkt. Presenteerde dit boek wel, zoals De Bray aangaf, 'only the first examples of the movement towards a pure and ancient architecture'? Vanwaar dan die ondertitel 'Ofte Bouwinge van onsen tyt'? Welk tijdsbeeld had men? Wat wordt met modern bedoeld en welk beeld werd van De Keyser gegeven? Wat wel duidelijk wordt is dat de Nederlandse architectuur, en in het bijzonder die van de reeds gestorven Hendrick de Keyser, op het podium wordt geheven. Of echter sprake is van een 'systemization of architectural ornament around 1600', zoals Ottenheim beweert, is de vraag. Hij stelt dat 'the term *Architectura Moderna* referred to modern architecture that applied ancient architectural forms according to modern ideas', maar wat zijn dan die moderne ideeën en

hoe vindt deze omzetting plaats? Volgens Stevin en ook De Bray speelden 'wiskundige' gedachten een grote rol, maar de praktijk bewijst dat een grote grilligheid in vormen en betekenissen bleef bestaan. De grotere harmonie ontbreekt soms duidelijk.

Voor de Zuidelijke Nederlanden was het beroep op de retoriek van de klassieke architectuur zoals die in Italië was gecanoniseerd, van groot belang om de continuïteit van het denken historisch te funderen. Voor de Noordelijke Nederlanden lag de kwestie echter gecompliceerder. Zij moesten juist proberen aan te geven dat ze zich op een eigen cultuur konden beroepen, die misschien wel overeenkomsten had met die in andere landen, maar ook verschillen, en die een eigen bestaansrecht kende, dat niet werd ontleend aan bestaande machtsverhoudingen. In dit opzicht was het traktaatje van Stevin instrumenteel. Zonder een radicaal standpunt in te nemen legitimeerde hij op redelijke en rationele wijze de Opstand van de Nederlanders tegen een heersende en door God gegeven orde. Die orde werd in de klassieke architectuur tot uitdrukking gebracht. Vóór de Opstand en reformatie kunnen we misschien een poging ontdekken tot standaardisatie van de antieke architectuur, zoals die in het hoofdstuk van Krista de Jonge met betrekking tot de periode 1539-1543 wordt behandeld, maar na de beeldenstorm liggen de kaarten toch beduidend anders op tafel. Verschillende gebeurtenissen worden verantwoordelijk voor een substantieel onderscheid in aanpak van de architectuur in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Door de breuk zal de architectuur in beide delen een andere weg opgaan. De Nederlanders van de Republiek veroorloofden zich, ondanks het beroep op wiskundige en dus abstracte uitgangspunten, vrijheden die van een geheel andere orde waren dan die welke de 'maniëristen' in het katholieke Italië of België zich permitteerden. Voor hen was – zoals Novalis het later zal stellen – 'zuivere wiskunde gelijk religie'. Enerzijds werd zeker gestreefd naar

een typologisering van de gebouwsoorten, anderzijds werd de uiterlijke vorm toch meestal door grillige ornamenten en verschillende orden gesierd. Dit ging gepaard met conflictieuze verschijningsvormen en met spanningen die in de architectuur niet werden verhuld. Pas op het moment dat de Republiek een economische macht was geworden, werd naar een architectuurstijl gezocht die minder 'lokaal' was en een universeel karakter en gemakkelijker afleesbaarheid bezat. De architectuur moest streng en duidelijk zijn. Die stijl werd gevonden in het even nuchtere als enigszins saaie classicisme van een Vincenzo Scamozzi, en nog meer in diens traktaat *L'idea dell'architettura universale* uit 1615. De Nederlanders vonden in dit traktaat meer van hun gading dan in bijvoorbeeld dat van Palladio, dat vooral in Engeland een grote invloed had. De mengeling van gedachten sprak de Nederlanders aan, naast het feit dat Scamozzi de aandacht vestigde op de burgerlijke bouwkunst. Bovendien verhief Scamozzi de architectuur tot een exacte wetenschap met representatieve kwaliteiten.

Het historische proces kent doorlopende en onderbroken lijnen. Het kent zelfs tegenstrijdige lijnen. De waarde van dit boek is dat het deze thematiek ter discussie stelt en een groots opgezet overzicht biedt van zowel de ontwikkelingen in de Zuidelijke als die in de Noordelijke Nederlanden. De architectuurgeschiedenis in beide delen is veel interessanter en spannender dan algemeen wordt erkend. Door dit boek in het Engels te laten verschijnen kan hierin enige verandering worden gebracht, maar de maatstaf van het boek wordt nog te veel bepaald door datgene wat zich in Italië afspeelt. Italië is als achtergrond te nadrukkelijk aanwezig, waardoor het specifieke van de architectuur in de jonge Republiek ietwat in een vertekend perspectief komt te staan. De hypothese die Wilhelm Worringer in zijn programmatische geschrift *Abstraktion und Einfühlung* uit 1908 op tafel legde, namelijk dat 'het wezen van de kunst aan deze zijde van de Alpen slechts [hierin bestaat]

dat deze kunst datgene wat ze wil zeggen, niet met zuiver formele middelen tot uitdrukking weet te brengen, maar dat zij de middelen degradeert tot voertuig van een literaire inhoud die buiten het esthetisch effect ligt, waardoor ze de beeldende kunst haar eigenheid ontnemt. [...] Tot hem dan [de Noordeling, HvB] op zekere dag de ogen worden geopend voor het hogere bestaan van de vorm, wat hem als openbaring zal treffen en hem tot de exclusieve classicist zal maken, en nog wel met een ernstige hartstocht die het romaanse type, dat het instinct voor de vorm is aangeboren en daarom als een probleemloze vanzelfsprekendheid voorkomt, geheel vreemd is.⁷ Dit vraagstuk van het verschil tussen de kunst ten noorden en die ten zuiden van de Alpen snijden Ottenheim en De Jonge niet aan. Niettemin is hun boek een gedurfd werk. Gedurfd omdat het niet in de gemakkelijke regionale opdeling vervalt en een pan-Nederlandse optiek hanteert. Zij proberen op een andere wijze het behandelde tijdvak te benaderen. Daarbij ligt de nadruk sterk op de theoretische en organisatorische aspecten. Ook aan de rol van de opdrachtgevers wordt veel aandacht gewijd, zoals we van Ottenheim gewend zijn. De steden en rijke, machtige families – burgers – nemen de voortrekkersrol van de Kerk over. De kennis van de architect is niet meer gebaseerd op zijn ervaring van de praktijk, maar op zijn kunstzinnige en theoretische noties.

Het boek biedt ook een uitvoerige bibliografie. Opvallend is dat het recente boek van Wouter Kuyper ontbreekt.⁸ Wellicht omdat Kuyper ongezouten kritiek heeft gespuid op een eerder werk van Ottenheim en J.J. Terwen over Pieter Post. Tevens dient te worden opgemerkt dat de vele slechte of gebrekkige afbeeldingen in het boek afbreuk doen aan het schitterende karakter dat deze architectuur bezit. De waarde van dit sprankelende historische erfgoed, dat vrijwel elke Nederlandse stad kleurt, moet juist door goede foto's worden onderschreven. Daardoor zou de interesse voor het erfgoed zich tevens kunnen uitstrekken

tot anderen dan alleen architectuurhistorici, want Louis Couperus, een liefhebber van de antieke wereld, had gelijk toen hij schreef: 'Onze oudere cultuuruitingen liggen stervend te hijgen onder de wreede voeten van onzen vooruitgang.'⁹

1

Thomas DaCosta Kaufmann, *Court, Cloister & City. The Art and Culture of Central Europe 1450-1800*. Londen 1995.

2

Deze bijdrage is een samenvatting van de studie van deze auteur: *The architectural network of the Van Neurenberg family in the Low Countries (1480-1640)*. Turnhout 2006.

3

Ernst Gombrich, *In search of cultural history*. Oxford 1969, pp. 48-49.

4

Zie Jo Tollebeek, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België*. Amsterdam 1994.

5

Zie P. Geyl, 'De kunsthistorie onder de ban van de moderne staat', in: P. Geyl, *De Groot-Nederlandsche gedachte. Tweede bundel historische beschouwingen, kritieken en polemieken*. Antwerpen/Amsterdam 1930, pp. 203-213.

6

Simon Schama, *Rembrandt's Eyes*. New York 1999. Ernst Gombrich wees in een recensie reeds op de vrijheden die Schama zich voor zijn vertelling veroorloofde; zie E.H. Gombrich, 'Portrait of the Artist as Paradox', <http://www.gombrich.co.uk>.

7

Geciteerd uit de Nederlandse vertaling: W. Worringer, *Esthetica en kunst*. Utrecht/Antwerpen 1965, pp. 56 en 58.

8

W. Kuyper, *Het monumentale hart van Holland*. Leiden 2002.

9

L. Couperus, 'Intieme impressies', in: L. Couperus, *Proza*. Tweede bundel, Amsterdam z.j., p. 19.